

НАТАЛІЯ ПОГОРІЛА,

кандидат соціологічних наук, виконавчий директор СОЦІС–ЦСПД

ТЕТЯНА ДІЄВА,

магістр соціології, аналітик СОЦІС–ЦСПД

**Об'єктивні та суб'єктивні чинники
психологічного благополуччя
(Польща, Угорщина, Грузія, Україна)¹**

Abstract

The paper encloses two theoretical approaches to the psychological well-being problem, such as social comparison theory and theory of needs, which were used in the comparative survey “Social Tension in Age Groups: Tension between Aspirations and Possibilities” performed in Hungary, Poland, Ukraine, and Georgia at the end of 2005 – beginning of 2006. Analysis of the survey data enables to make some conclusions. Firstly, reference point that allows comparing one’s own living conditions with the others’ standards of life exerts a rather significant influence on psychological well-being in the countries with less successful economic reforms (Ukraine and Georgia). At the same time, no relationship was established between psychological well-being and a reference group in Poland and Hungary reputed to be “transformation leaders”. Moreover, none of the above-mentioned approaches could explain how people from different countries determined their reference points.

¹ Дослідження здійснено за підтримки фундації INTAS (Євросоюз): дослідницький грант 04-79-7323 “Соціальна напруга у вікових групах: розрив між домаганнями та можливостями” (червень 2005 – червень 2007 року).

Теоретичні рамки дослідження

Проблема психологічного благополуччя, задоволеності життям — одна з тих, що постійно перебувають в полі зору дослідників у галузі соціальних наук. Питання про те, які чинники впливають на задоволеність життям і як це має відбиватися в соціальній політиці держави, залишаються більш як актуальними. Дослідження “якості життя” (quality of life) встановили позитивний зв’язок між суб’єктивним благополуччям, щастям чи задоволеністю життям (у різних дослідженнях використовуються різні поняття, які, в принципі, означають більш-менш те саме) і доходом¹. Хоча цей факт зафіксували досить багато досліджень, зв’язок між доходом і задоволеністю життям (психологічним благополуччям, або просто щастям) є вельми неоднозначним і викликає численні дискусії.

Існують два основні підходи до вивчення взаємозв’язку між доходом і такими поняттями, як щастя чи задоволеність життям²: перший виходить із відносності щастя (comparison theory — у термінах досліджень “якості життя”), другий — з потреб (need theory). У першому разі доводять, що щастя (як і психологічне благополуччя, задоволеність життям) є поняттям відносним і як таке залежить від співвіднесення індивідом свого рівня життя із певними стандартами. Тобто відчуває людина себе щасливою чи ні, значною мірою залежить від того, з яким стандартом вона порівнює свою ситуацію. Всередині країни виробляється певний стандарт “нормального життя”, або “нормального споживання”, за яким оцінюють свою ситуацію. Якщо фактичний рівень життя людини перевищує цей стандарт (або принаймні так є на переконання людини), то вона почуває себе більш щасливою (задоволеною, забезпеченою), а якщо ж її рівень життя нижчий, то — менш щасливою. У літературі цей підхід відомий під назвою “парадокса Істерліна”: взагалі у кожній країні багатші люди є щасливішими від бідних, але кореляції між економічним розвитком та рівнем щастя у країні не спостерігається [5]. Саме через це, на думку Істерліна, збільшення доходів населення всієї країни не приводить до підвищення рівня щастя та поліпшення психологічного самопочуття, оскільки підвищуються доходи *всіх*, а люди всередині країни оцінюють свій рівень життя порівняно з оточенням. Оскільки доходи всієї нації зростають, підвищуються і стандарти, відносно яких відбувається порівняння й оцінка, тобто відбувається постійне “звикання” до підвищення стандартів, і з певного моменту це вже не приносить сатисфакції [6].

Натомість другий підхід, теорія потреб, передбачає існування певного ієрархічно структурованого набору біофізіологічних і соціальних потреб, рівень задоволення яких істотною мірою визначає, наскільки щасливою є

¹ Дослідження “якості життя” зосереджуються на об’єктивних та суб’єктивних корелятах психологічного доброго стану. На дослідженнях такого плану базується академічний часопис “Social Indicator Research”, який виходить друком у Нідерландах (див., напр.: [1; 2; 3]).

² Слід зазначити, що в численних дослідженнях такі поняття, як щастя, психологічне благополуччя, суб’єктивне благополуччя, задоволеність життям, якість життя, часто густо вживають взаємозамінно (напр., див.: [4]).

людина. Цей підхід наголошує, що в абсолютному відношенні населення однієї або іншої країни може бути менш або більш щасливим, залежно від того, наскільки задоволені його базові потреби [7]. За теорією Маслоу, наприклад, без задоволення базових потреб людина не може задовольнити потреби вищого порядку [8]. Відтак, у країні, де незадоволеними є базові потреби у їжі та одязі, рівень почуття щастя не може бути на тому самому рівні, ба й вище, ніж у країні, де ці потреби вже задоволені, де люди відчують потреби вищого плану: у безпеці, коханні, повазі та визнанні.

На думку Веєнговена, критика теорії релятивності почуття щастя, прихильники відносності щастя і соціального порівняння ставлять знак рівності між потребами людини і стандартами, прийнятими в тому чи тому суспільстві, хоча це цілком різні речі. Потреби визначають те, що необхідно людині для виживання, біофізіологічного функціонування, плюс соціальні потреби, тоді як суспільні стандарти — це сконструйовані явища, які варіюють від культури до культури і від індивіда до індивіда. Тому ті, хто мають більший дохід, мають більше можливостей задовольняти свої базові потреби (у житлі, їжі, одязі тощо) і, відповідно, почуватимуться краще, ніж ті, в кого дохід, а відповідно, й можливості менші.

Основний висновок із критики Веєнговена полягає в тому, що теорія соціального порівняння ігнорує нерівність між суспільствами. На його думку, в такому випадку соціальний прогрес не може забезпечити щастя для всіх, адже стандарти постійно змінюються, місце віджилих заступають нові. Як наслідок, люди постійно мусять наздоганяти їх [9]. Крім того, залежність щастя тільки від змінних стандартів призвела б до постійного психологічного напруження та загальної незадоволеності, а цього вочевидь не спостерігається.

Водночас Веєнговен не заперечує принаймні часткового впливу порівняння життєвих стандартів на суб'єктивне благополуччя і почуття щастя. Але при цьому він наголошує, що стандарти для порівняння не можуть не мати певного базису, реального підґрунтя під собою.

Як стверджує Фестінгер [10], людина не порівнюватиме себе з тим, хто дуже відрізняється від неї, байдуже, в кращий чи в гірший бік. Наприклад, той, хто тільки починає грати в шахи, навряд чи порівнюватиме себе із визнаним гросмейстером. Іншими словами, порівняння себе (свого рівня життя) з кимсь (або певним усталеним стандартом) має сенс, якщо досягти того самого рівня в принципі є реальним.

Попередні дослідження не знаходили підтвердження ані того, ані іншого. Наприклад, Дієнер [11], аналізуючи зв'язок між доходом і благополуччям у США, не знайшов підтвердження теорії відносних стандартів. Загальний висновок дослідника полягав у тому, що дохід продовжує впливати на почуття благополуччя, вже далеко перейшовши межу задоволення тільки природних потреб. Пізніше дослідження, проведене у 40 країнах, показало кореляцію між показниками економічного розвитку країни й почуття щастя на рівні 0,64 (коефіцієнт Пірсона) [3]. Це було перше дослідження такого плану, до якого було включено країни Східної Європи, Азії та Африки. Хоча загальна тенденція свідчила на користь теорії потреб, проте саме ці країни виявляли певну суперечливість. Так, рівень почуття щастя у країнах Пів-

денної Азії був вищим, ніж це можна було очікувати, якщо виходити з розміру ВВП на душу населення, а у Східній Європі, навпаки, — нижчим.

Гіпотези та дані до аналізу

Відтак, перевірка теорії відносності почуття щастя у східноєвропейських країнах здається надзвичайно цікавою. Внаслідок системних змін у цих країнах постійно змінювалися стандарти для співвіднесення та порівняння. Можна припустити, що внаслідок зникнення інформаційної блокади на початку 1990-х років мешканці цієї частини світу почали співвідносити свій рівень життя із західними стандартами, зокрема західноєвропейськими. Причому наслідки цього порівняння для самопочуття людини були неоднозначними. Теорія релятивної депривації стверджує, що різка зміна уявлень про те, чого можна досягти на даний момент, значною мірою загрожує психологічній рівновазі людини [12]. Звідси — ті люди, які спостерігають найбільший розрив між бажаним і наявним рівнем життя, потерпають найбільше. Проте не обов'язково має бути саме так. Адже усвідомлення такого розриву може не призводити до психологічного дискомфорту, а спонукати до випрацювання активної стратегії досягнення вищих доходів та стандартів. Психологічний дискомфорт не виявлятимуть і ті індивіди, що для них високі стандарти життя не є самодостатньою цінністю: попри те, що вони свідомі свого відставання від них, це не завдає їм страждань.

Ці міркування повною мірою стосуються чотирьох країн, порівнюваних у даному аналізі: Польщі, Угорщини, України та Грузії. Проте між ними існує відмінність. Оскільки усі чотири країни мають за собою 15 років більш або менш успішних перетворень, то стандарти для порівняння у цих країнах не можуть перебувати під впливом тільки стандартів західних розвинених країн, до того ж більшість населення Сходу відкрила їх для себе лише на початку 1990-х. Кожна з цих країн пройшла свій шлях економічного та соціального розвитку, що наводить на думку про залежність самопочуття від успіху економічних реформ у даній країні. Теорія потреб виходить із того, що психологічне самопочуття корелює радше з економічним прогресом у даній країні та індивідуальними показниками матеріальної забезпеченості, а не зі стандартами споживання, на які рівняється населення. Тож якщо у Польщі та Угорщині психологічне самопочуття виявиться кращим, ніж в Україні та Грузії, то парадокс Істерліна можна було б піддати сумніву.

З іншого боку, досвід ринкових реформ міг зумовити зростання важливості і таких референтних груп, як більш успішні співвітчизники, близькі друзі та колеги, і стандартів життя минулого, наприклад часів комуністичного режиму.

У нашому дослідженні ми розглядаємо психологічний стрес як головну залежну змінну, вважаючи, що відсутність стресу є приблизним показником щастя або задоволеності життям. Відтак, можна висунути такі гіпотези:

1. Відчуття стресу є тісно пов'язаним з економічним розвитком країни. Найсильніше відчуття стресу переживають ті, хто живе у найбільшій країні, якою у даному разі є Грузія.

2. Найсильніше відчуття стресу переживають ті, хто має найнижчі доходи у кожній країні.

Якщо ці дві гіпотези підтвердяться, то можна говорити про слухність теорії потреб. Проте, зважаючи на дані, отримані П.Шінз, треба спробувати віднайти причини послаблення кореляції між економічним розвитком і почуттям щастя у цій частині світу. Зокрема, можна припустити, що значення релятивної депривації може бути тут особливо сильним, оскільки багаті країни Західної Європи є близькими сусідами колишніх країн комуністичного табору, що робить порівняння з ними не потрібним для Східної Європи.

3. Найсильніший стрес переживають ті, хто має референтну групу, досить високу для рівня життя пересічних мешканців регіону. Такою референтною групою безперечно є “Західні країни”.

Зокрема, в Україні події 2004-го задекларували новий курс розвитку країни, зорієнтований на Захід. “Помаранчева революція” супроводжувалася риторикою підвищення життєвих стандартів, зростання добробуту і матеріального благополуччя, що мають стати результатом розвитку держави в європейському напрямі. Важливим елементом “помаранчевої” риторики був постулат “жити, як в Європі” [докл. див.: 4]. Відповідно, можна припустити, що одним із результатів помаранчевого дискурсу стали досить високі очікування людей щодо зміни рівня життя. Натомість навряд чи можна стверджувати, що ці очікування справдилися (або можуть справдитися найближчим часом).

Іншою гіпотезою, яка може пояснити відхилення від загальної тенденції, є власне теорія відносності почуття щастя. На відміну від теорії релятивної депривації, ця теорія стверджує, що люди страждають не стільки від занадто високих очікувань, скільки від почуття того, що вони “відстали” від “середнього”, “нормального” рівня споживання. На жаль, у нас немає можливості перевірити, чи є частка таких людей сталою. Проте є можливість перевірити психологічний стан людей, які відчувають свій відрив у чотирьох країнах з досить відчутною відмінністю в економічному розвитку.

4. Найсильніший стрес у кожній країні переживають ті, хто відчуває, що відстає у рівні життя від своєї референтної групи. Якщо частка таких є приблизно однаковою у кожній країні і вони всі переживають стрес, сильніший, ніж інші групи, то це означатиме слухність гіпотези Істерліна.

Висунуті гіпотези перевірялися на даних порівняльного дослідження “Соціальна напруга у вікових групах: розрив між домаганнями та можливістю” (04-79-7323), яке здійснюється у рамках гранту 04-79-7323. Репрезентативне опитування було проведено наприкінці 2005 — на початку 2006 років в Україні (виконавець: СОЦІС–ЦСПД, $N = 1200$), у Польщі (виконавець: СВOS, $N = 1027$), в Угорщині (виконавець: TARKI, $N = 1012$) та в Грузії (виконавець: GORBI, $N = 1300$). У дослідженні використано оригінальну методику вивчення референтних груп (автор — М.Шагі, Угорщина) та шкалу психологічного стресу, апробовану у Польщі К.Загурським (Польща).

Результати тестування абсолютистської гіпотези

Залежною змінною в нашому дослідженні є психологічний стрес — індекс, сконструйований на підставі дев'яти відповідей на запитання:

“Як часто впродовж останнього місяця Ви почували себе...?”

- нещасним, пригніченим;
- нервовим, роздратованим;
- радісним від того, що щось пішло як треба;
- втомленим;
- упевненим, що все іде як треба;
- безсилим, безпорадним;
- гордим за свої вчинки;
- розлюченим, агресивним;
- перейнятим цікавістю.

Відповіді кодувалися за чотирибальною шкалою, де 1 — дуже часто, 2 — достатньо часто, 3 — рідко, 4 — ніколи, майже ніколи. Створюючи індекс, кодування всіх психологічно позитивних відчуттів ми залишали таким самим, а негативні пункти було перекодовано: 4 — дуже часто, 3 — доволі часто, 2 — рідко, 1 — майже ніколи. Відповідно, чим нижчим є значення індексу, тим краще психологічне самопочуття має респондент.

Дані таблиці 1 показують чітку кореляцію між рівнем доходів (економічного розвитку) та показником стресу: Польща та Угорщина, які показують практично однаковий рівень економічного розвитку та доходів на душу населення, демонструють і нижчий рівень стресу, ніж Україна та Грузія, де рівень душевих доходів є у 3 (Україна) та 8 разів (Грузія) нижчим, ніж у Польщі та Угорщині. На підставі цих даних можна говорити принаймні про те, що теорію потреб не можна відкинути: рівень економічного розвитку є пов'язаним із психологічним почуттям населення на рівні країни.

Таблиця 1

Показники економічного розвитку, доходу на душу населення та показник стресу

Країни	ВВП на душу населення у доларах (статистичні дані 2005 року)*	Середній місячний дохід на особу, дол.	Стандартне відхилення доходу	Показник стресу**
Польща	7946	248	199	2,29
Угорщина	10814	246	151	2,20
Україна	1766	75	48	2,50
Грузія	1480	30	43	2,46

* International Monetary Fund, September 2006.

** Відмінності між Польщею, Угорщиною і Україною, Грузією статистично значимі на рівні 1%.

Проте цікаво, що рівень стресу у Польщі та Угорщині відрізняється, причому в Угорщині рівень стресу є статистично значимо нижчим. З іншого

боку, спостерігається відмінність у рівні доходів між Україною й Грузією, проте не спостерігається значної відмінностей у психологічному самопочутті у цих країнах. Пояснення цих відмінностей, звичайно, не лежить на поверхні. Можна тільки висунути припущення, що існує певний “порог бідності”, за яким почуття психологічного дискомфорту є досить високим і не варіює між країнами (в даному разі Україною і Грузією). Можливо, що з досягненням країною певного рівня розвитку кількість чинників, які впливають на психологічне самопочуття, зростає. Це відповідає теорії Маслоу про розвиток нових потреб тільки після задоволення базових. Можливо, що джерела самопочуття почали варіювати в Польщі та Угорщині тільки після досягнення цього рівня.

Перевірка другої гіпотези, а саме припущення про кореляцію між доходом і психологічним благополуччям в досліджуваних чотирьох країнах, показує статистично значиму, хоч і не дуже сильну кореляцію, між доходами та психологічним станом. Так, коефіцієнт кореляції Пірсона є найвищим у Грузії (0,262), трохи нижчим — в Україні (0,212), а також у Польщі та Угорщині (0,192 та 0,183 відповідно). Здається, що індивідуальні доходи є більш вагомим фактором самопочуття у бідніших країнах (наприклад, у Грузії). Це знову ж таки підтверджує теорію Маслоу та абсолютистську гіпотезу.

Проте абсолютні значення коефіцієнтів досить малі. Це означає, що стрес на рівні нації може бути спричинений не тільки низьким рівнем особистих доходів. Імовірно також, що чинники культури, традицій мають велике значення. Поняття норм належить до царини теорії культури, зокрема й норм, які стосуються визначення своєї матеріальної ситуації. Так, уявлення про соціальну справедливість, сприйняття майнової нерівності, багатства та бідності у країнах з різними рівнями модернізації, етнічним складом, релігією, географічним положенням та внутрішньою диференціацією, культура і традиції мають неабиякий вплив на те, як люди себе почувають за подібних в економічному чи політичному плані умов.

У нашому дослідженні є можливість перевірити вплив тільки однієї змінної, яка має прямий стосунок до норми. Це — вибір референтної групи, яка є важливою для оцінки свого рівня життя.

Референтні групи у поясненні рівня стресу

Вибір референтної групи, яка впливає на оцінку свого рівня життя, вимірювався за допомоги запитання, яке передбачало такі варіанти відповіді:

- рівень життя Ваших сусідів;
- рівень життя Ваших друзів;
- Ваш попередній рівень життя;
- рівень життя багатих людей у Вашій країні;
- середній рівень життя у Вашій країні;
- середній рівень життя в постсоціалістичних країнах;
- середній рівень життя в країнах Західної Європи.

Нижче подано розподіл відповідей на це запитання.

Таблиця 2

**Розподіл за найважливішими групами, які беруть до уваги,
оцінюючи свій рівень життя, %**

Варіанти відповідей	Польща	Угорщина	Україна	Грузія
Рівень життя Ваших сусідів	16,8	14,9	5,7	18,5
Рівень життя Ваших друзів	15,0	11,4	14,4	12,0
Ваш попередній рівень життя	19,6	32,4	33,0	37,1
Рівень життя багатих людей у Вашій країні	9,8	7,5	11,9	8,5
Середній рівень життя у Вашій країні	28,8	29,7	25,0	18,6
Середній рівень життя в пост-соціалістичних країнах	1,4	1,3	1,7	1,6
Середній рівень життя в країнах Західної Європи	8,5	2,8	8,3	3,7
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

У таблиці 2 можна побачити відмінність між країнами у розподілі модальної категорії. Найбільший відсоток (близько третини) в Угорщині, Україні та Грузії набрала відповідь, пов'язана з посиланням на попередній рівень життя. У Польщі модальною виявилась відповідь щодо середнього рівня життя у країні, яка також виявилася доволі частою в Україні та Угорщині. Ці дані не підтверджують гіпотези Істерліна: не в усіх країнах головним критерієм є середній рівень життя у країні. Невелика кількість країн у дослідженні та відсутність порівняльних у часі даних не дає змоги перевірити гіпотезу, чи є співвіднесення свого рівня життя з середнім у країні ознакою економічно стабільних країн (у даному випадку Польщі), а переважне порівняння з минулим — країн менш стабільних, де норми споживання ще не встановилися. Проте ці дані принаймні дають підстави висунути гіпотезу про причину відмінності у рівні стресу між Польщею й Угорщиною. Ймовірно, порівняння себе з соціалістичним минулим дає більше задоволення з власних досягнень, ніж порівняння з середнім рівнем у країні, оскільки у країнах Східної Європи соціалістичне минуле не викликає сентиментів і схвалення у більшості населення [14].

Треба зауважити, що найвище розташовані референтні групи — багаті співвітчизники та Західна Європа — є маргінальними за важливістю у всіх чотирьох країнах (їх обирали менш як по 12% опитаних). Цей результат цілком зрозумілий: високі амбіції є результатом або досить високих можливостей, або сильної мотивації досягнень, або неадекватної самооцінки, тобто ознак, які не надто поширені у будь-якому суспільстві. Тільки в Україні респонденти трохи частіше порівнюють себе з багатими співвітчизниками, ніж із сусідами, але частоти є досить низькими в обох випадках.

Теорія релятивної депривації постулює, що занадто сильний розрив між сподіваннями і реальністю спричиняє психологічний дискомфорт. У нашому випадку до такої категорії можна віднести тих, хто обрав Західну Європу

або багатих співвітчизників як референтну групу. Як показали дані, більшість із них (90%) усвідомлюють, що їхній рівень життя нижчий, ніж рівень життя таких референтних груп. Тобто, згідно з теорією релятивної депривації, у цій групі належить очікувати високого рівня фрустрації або стресу.

Таблиця 3

Середні показники психологічного самопочуття за найбільш важливою групою, яку беруть до уваги, оцінюючи свій рівень життя*

Варіанти відповідей	Польща	Угорщина	Україна	Грузія	Разом
Рівень життя Ваших сусідів	2,36	2,30	2,78	2,53	2,45
Рівень життя Ваших друзів	2,24	2,13	2,41	2,40	2,30
Ваш попередній рівень життя	2,34	2,25	2,57	2,53	2,44
Рівень життя багатих людей у Вашій країні	2,27	2,22	2,54	2,31	2,36
Середній рівень життя у Вашій країні	2,27	2,15	2,45	2,31	2,29

* Середній рівень життя в постсоціалістичних країнах було виключено через низьку кількість людей, які обрали цю відповідь (64 в чотирьох країнах).

Однак одержані дані не підтверджують цієї гіпотези. В Україні та Грузії ті, хто орієнтується на рівень життя у Західній Європі, показали відносно високий рівень психологічного благополуччя. Водночас, найвищий рівень стресу виявили найменш “амбітні” респонденти — ті, хто орієнтується на рівень життя сусідів та свій попередній рівень життя¹. Аналіз середнього на душу доходу показав, що в усіх чотирьох країнах це були найбідніші люди: їхні доходи є нижчими від статків тих, хто орієнтується на Західну Європу, приблизно в 1,3, а в Грузії — у 3 рази. Аналіз інших соціально-демографічних чинників показав також, що такі референтні точки (сусід та минуле) частіше обирали люди з початковою освітою, старшого віку, а в Україні та Грузії серед тих, хто орієнтується на сусідів, досить істотною є частка працівників сільського господарства (див. додаток). І навпаки, на Західну Європу орієнтуються переважно молоді, добре освічені люди.

Таким чином, бідніші респонденти й ті, хто має радше невеликий потенціал покращення своєї ситуації, орієнтуються на найближчу до них у соціальному просторі групу — сусідів. Вони, відповідно, демонструють більший рівень стресу, який є, очевидно, результатом умов їхнього життя, а не фрустрації унаслідок порівняння себе із вищими стандартами. Орієнтація на Західну Європу є притаманною групам з більшим фінансовим та людським капіталом, придатним для інвестиції в кар'єру, — освітою та молодим віком. Тобто орієнтація на найбільш та найменш віддалену в соціальному просторі групу є радше питанням обмеженого життєвого горизонту людей невисокого соціального положення, аніж неадекватно завищених очікувань.

¹ Відмінності від інших варіантів відповіді статистично значимі на рівні 5%.

Відповідні тенденції спостерігаються у Польщі та Угорщині, й відмінності є статистично незначимими.

Порівняння Грузії з Україною показують одну суттєву відмінність у психологічному благополуччі тих, для кого багаті співвітчизники є референтною групою. Якщо грузинським даним відповідає гіпотеза “більш широкого життєвого горизонту”, то стосовно України вона не справджується, оскільки в цій групі значно вищий рівень стресу, ніж у подібній групі в Грузії. Можливо, наслідки високих амбіцій є різними для різних груп респондентів з України. Частина їх переживає стрес, можливо, спричинений заздрістю та почуттям релятивної депривації. Аналіз соціодемографічних даних підтверджує це припущення: в Україні цю референтну групу вдвічі частіше, ніж у Грузії, обирали люди у віці, старшому від 50 років, люди із середньою освітою та спеціалісти середньої ланки, тоді як у Грузії її частіше обирали спеціалісти з вищою освітою та працівники сфери обслуговування.

Таким чином, третю гіпотезу було спростовано: вищі очікування не обов'язково спричиняються до психологічного дискомфорту, а навпаки, часто корелюють з добрим самопочуттям. Найбільш стресованою виявилася група, зорієнтована на найближче оточення.

Наведені вище узагальнення стосуються тільки тих респондентів, які назвали певні групи своїми референтними в оцінці рівня життя. Проте питання ставилося стосовно відчуття відриву, або відставання від бажаного стандарту. Опитувальник включав запитання, які мали на меті оцінку цього відриву. Відповідали всі респонденти, хоч би яку групу вони назвали як референтну.

“Оцініть Ваш рівень життя у співвіднесенні з наступними положеннями. Ваш рівень життя...?”

- 1 – набагато вищий;
- 2 – вищий;
- 3 – такий самий;
- 4 – нижчий;
- 5 – набагато нижчий,

ніж

- рівень життя Ваших сусідів;
- рівень життя Ваших друзів;
- Ваш попередній рівень життя;
- рівень життя багатих людей у Вашій країні;
- середній рівень життя у Вашій країні;
- середній рівень життя в постсоціалістичних країнах;
- середній рівень життя в країнах Західної Європи”.

Ми проаналізували відповіді за референтними групами. Ті, хто співвідносить себе із Західною Європою та багатими співвітчизниками, у більшості випадків оцінили свій рівень як нижчий бо значно нижчий від рівня референтної групи. Тобто середня стресу, яку ми розглядали вище, характеризує людей, свідомих того, що їхній рівень життя нижчий, ніж у їхніх референтних групах; вона свідчить радше про відсутність негативного впливу відставання реальності від очікувань на самопочуття осіб із високими амбіціями. Проте у решти людей оцінка своєї ситуації є досить диференційованою та відрізняється у різних країнах.

Таблиця 4

Розподіл респондентів за самооцінкою психологічного благополуччя серед тих, хто обрав референтною точкою середній рівень життя у країні

Країни	Ваш рівень життя:		
	нижчий та значно нижчий, ніж середній у країні	такий самий, як середній у країні	вищий та значно вищий, ніж середній у країні
Польща	35,2	53,2	11,6
Угорщина	44,1	44,8	11,2
Україна	64,3	28,2	7,5
Грузія	56,6	42,0	1,4

Таблиця 4 показує, що відсоток громадян, які свій рівень життя вважають нижчим за середній, серед тих, хто точкою відліку обирає середній національний рівень, сильно варіює у чотирьох країнах. Загалом він перевищує частку тих, хто вважає свою ситуацію кращою за середню, у 3–5 разів. Якщо розглянути разом тих, хто вважає, що досяг середнього рівня життя у країні, й тих, хто, на власну думку, перевищив його, їхня частка коливається від 36% в Україні до 65% у Польщі. Можна сказати, що ці дані не підтверджують гіпотези відносності почуття щастя. Проте якщо розглянути окремо випадок Угорщини та Грузії, то частки тих, хто вважає свій рівень нижчим за середній, приблизно дорівнює половині. Однак, знову ж таки, тільки порівняння у часі могли б дати відповідь на запитання, чи змінюється ця картина залежно від економічного поступу.

Четверта гіпотеза стосується питання власне про самопочуття тієї групи, яка відчуває відрив від свого референтного стандарту.

Таблиця 5

Середні показники психологічного благополуччя в залежності від того, чи оцінюють вони свій рівень життя вище чи нижче, ніж їхня референтна група*

Варіанти відповідей	Ваш рівень життя:		
	нижчий та значно нижчий	такий самий	вищий та значно вищий
... ніж рівень життя Ваших сусідів (N = 602)	2,72	2,35	2,25
... ніж рівень життя Ваших друзів (N = 570)	2,43	2,25	2,21
... ніж Ваш попередній рівень життя (N = 1333)	2,54	2,28	2,19
... ніж середній рівень життя у Вашій країні (N = 1088)	2,45	2,16	2,02

* Кількість опитаних не дає змоги порівнювати середні в усіх категоріях у чотирьох країнах через слабку наповненість деяких клітинок.

Дані таблиці 5 показують, що розрив між очікуваннями й реальністю справді спричиняє сильніший стрес: різниця між тими, хто оцінює свою ситуацію як гіршу, ніж у референтної групи, й тими, хто відчуває себе краще

або на рівні з референтною групою, є статистично значимою (на рівні 5%). Різниця між будь-якою парою позитивних і негативних оцінок (крайні стовпчики таблиці 4) більша, ніж різниця між середніми стресу в тих групах, які себе по-різному ідентифікують (табл. 3, ост. ст.). Це дає підставу говорити про спростування третьої гіпотези та підтвердження четвертої: найбільш стресованими відчують себе не ті, хто ідентифікує себе з високопрестижними референтними групами, а ті, хто ідентифікує себе з найближчим у соціальному просторі колом, тобто із сусідами, і, до того ж, оцінює свій життєвий стандарт як нижчий від стандарту цієї групи. Можна сказати, що перша половина твердження стосується усіх чотирьох країн. Але стосовно найбільш стресованих груп можна зробити висновок тільки щодо України з Грузією, адже тільки там показники стресу у групах відрізняються значимо.

Нижче наведено рівняння лінійної регресії, яке дає можливість визначити, який чинник — належність до успішнішої в економічному плані країни чи результат порівняння себе з середнім рівнем у країні — є більш важливим для рівня стресу. За змінну, яка визначає належність до більш чи менш економічно успішної країни, ми обрали біноміальну змінну (“країна”), де значення 0 приписано Польщі та Угорщині, а значення 1 — Грузії та Україні. За змінну, яка визначає орієнтацію на середній рівень у країні, ми обрали відповідь усіх респондентів на запитання щодо їхньої позиції порівняно із середнім рівнем у країні (змінна “Оцінка себе відносно середнього рівня”: “-2” — “нижчий за середній”, “0” — “такий самий”, “2” — “вищий”). У разі, якщо коефіцієнт при змінній “країна” буде значимим та більшим, ніж коефіцієнт при змінній “Оцінка себе відносно середнього рівня”, можна говорити про слухність абсолютистської гіпотези.

Таблиця 6

Стандартні коефіцієнти рівняння регресії (β) психологічного самопочуття на соціально-демографічні змінні, $N = 4290^*$

Змінні	Модель I	Модель II	Модель III
Освіта (3 рівні — початкова, середня, вища)	-0,093	-0,141	-0,139
Стать (1 — чоловіки, 2 — жінки)	0,082	0,078	0,076
Вік	0,153	0,146	0,126
Оцінка себе відносно середнього рівня (-2,0,2)	-0,240*	-0,189*	-0,168
Оцінка себе відносно минулого (-2,0,2)	—	—	-0,090
Країна (Україна та Грузія — “1”, Польща та Угорщина — “0”)	—	0,196	0,184
R ²	12,2%	15,6%	16,5%

* Відмінності статистично значимі на рівні 1%.

Перша модель показує значний вплив самооцінки відносно середнього рівня: низька оцінка свого рівня відносно середнього більше сприяє стресові, ніж старший вік і нижчий рівень освіти. Проте введення у рівняння змінної регіону проживання (Модель II) спричинює зменшення коефіцієнта при змінній “Оцінка себе відносно середнього рівня”: коефіцієнти при цих двох змінних стають практично рівними. Це означає, що і національний

економічний розвиток, і суб'єктивна орієнтація на середній рівень у країні мають приблизно однакове значення для психологічного самопочуття. Із доданням ще однієї змінної, оцінки своєї ситуації відносно минулого (Модель III), сумарна величина коефіцієнтів, які репрезентують підхід Істерліна, стає більшою, ніж коефіцієнт при змінній “Країна”, проте пояснювальна сила рівняння змінюється тільки на один процент, що не дає можливості висунути іншу інтерпретацію.

Висновки

Ми спробували перевірити гіпотезу про відносність щастя у чотирьох країнах — Польщі, Угорщині, Грузії та Україні. Ці держави належать до перехідних суспільств, а відтак, стандарти споживання там змінюються досить швидко. Це може означати, що психологічний стан населення, ймовірно, пояснюється не тільки фактичними успіхами реформ, а й тим, що на даний момент у суспільстві є “нормою споживання”, на яку люди орієнтуються при самооцінці. Великі міжнаціональні дослідження показують, що у масштабах світу підтверджується гіпотеза потреб: психологічне самопочуття тісно корелює з економічним розвитком. Проте, якщо розглянути окремо країни, які перебувають у стадії трансформації, то можна отримати підтвердження як гіпотези Істерліна, так і теорії потреб.

У нашому дослідженні ми отримали певні докази цієї гіпотези, проте із застереженнями. Можна сказати, що вибір “точки порівняння” має велике значення для психологічного добробуту в суспільствах із менш успішними економічними реформами. На прикладі України та Грузії ми переконалися в тому, що не тільки низькі матеріальні статки, а й почуття відставання від своєї референтної норми спричиняють вищий стрес. В Україні було також знайдено підтвердження гіпотези релятивної депривації на прикладі невеликої групи людей з відносно високим соціальним статусом, які потерпають від вищих показників стресу, можливо, через те, що мають за референтну групу багатих співвітчизників.

У даній статті можна знайти підстави для спроб групування трансформаційних країн на “лідерів” трансформації та “пострадянські країни”, рівень стабільності демократичних режимів яких викликає питання [14]. У Польщі та Угорщині, лідерах трансформації, немає залежності психологічного благополуччя від вибору референтної групи. Отже, можна говорити про релевантність гіпотези “відносності” тільки щодо країн, менш успішних у плані реформ. Однак ні теорія потреб, ні теорія відносності щастя не пояснюють того, як у різних країнах обирають референтні точки відліку. Зокрема, теорія відносності не враховує того, що минуле може виступати такою точкою для різних країн поза чинником успіху реформ (Угорщина). Інша річ — оцінка цього минулого. Утім, можна погодитися з Роузом у тому, що “лідери трансформації” та нестабільні демократії різняться саме за оцінкою минулого: нижчою, ніж теперішнього режиму, у перших, та вищою — у других. Ці теорії також не пояснюють додаткового впливу релятивної депривації на погіршення психологічного самопочуття у деяких соціальних групах (в Україні). Дослідження більшої кількості країн із залученням більшого числа змінних культурного походження (відношення до бідності та багат-

ства, справедливості розподілу тощо) могли б дати відповідь на запитання, чи не знижують почуття депривації або заздрості рівень психологічного самопочуття порівняно з тим рівнем, який можна було б очікувати згідно з даними про економічний розвиток.

Додаток

Розподіл за критеріями оцінки свого рівня життя, %

	Порівнювані групи	Рівень життя сусідів	Рівень життя друзів	Попередній рівень життя	Рівень життя багатих людей у Вашій країні	Середній рівень життя у Вашій країні	Рівень життя в країнах Західної Європи
Польща							
Вік	18–30	22,6	38,3	18,0	40,0	27,9	26,4
	31–50	30,6	39,6	32,5	32,0	37,7	40,2
	50 і більше	46,8	22,1	49,5	28,0	34,4	33,4
	Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Освіта	Початкова	43,6	20,8	34,3	24,2	24,7	26,4
	Середня	52,3	71,4	55,3	71,7	59,0	59,8
	Вища	4,1	7,8	10,4	4,1	16,3	13,8
	Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Угорщина							
Вік	18–30	24,2	34,0	11,3	33,0	26,4	36,7
	31–50	32,3	32,1	37,2	24,5	37,6	37,9
	50 і більше	43,6	33,8	51,5	42,5	36,0	25,3
	Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Освіта	Початкова	42,4	24,3	30,0	32,9	23,4	7,7
	Середня	52,0	60,4	60,9	57,5	60,3	69,2
	Вища	5,6	15,3	9,1	9,6	16,3	23,1
	Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Україна							
Вік	18–30	12,5	31,7	13,2	34,3	25,9	37,2
	31–50	29,7	44,7	35,2	23,9	37,2	34,1
	50 і більше	57,8	23,6	51,6	41,8	36,9	28,7
	Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Освіта	Початкова	32,8	8,7	19,9	13,5	8,9	9,7
	Середня	56,3	77,6	64,2	66,2	70,8	65,6
	Вища	10,9	13,7	15,9	20,3	20,3	24,7
	Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Закінчення таблиці

Професія	Керівник підприємства	1,8	–	1,2	0,9	1,6	1,4
	Керівник підрозділу	1,8	2,3	2,0	0,9	3,6	5,7
	Майстер/бригадир	3,5	3,0	1,2	1,9	1,6	4,3
	Кваліфікований спеціаліст	10,5	9,8	12,8	14,2	15,3	12,9
	Офісний працівник, технік	8,8	16,5	17,4	22,6	18,9	17,1
	Службовець із технічного чи обслуговувального персоналу	7,0	19,5	13,4	12,3	16,1	8,6
	Кваліфікований робітник (не с/г)	17,5	24,1	25,9	21,7	21,7	22,9
	Різнороб	14,0	17,3	14,3	13,2	15,7	21,4
	Робітник у с/г	35,1	7,5	11,8	12,3	5,5	5,7
	Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Грузія							
Вік	18–30	23,4	35,4	16,7	50,0	34,1	41,9
	31–50	29,7	43,8	41,4	29,4	40,8	39,5
	50 і більше	46,9	20,8	41,9	20,6	25,1	18,6
	Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Освіта	Початкова	24,9	13,9	19,8	2,0	7,2	10,5
	Середня	56,1	54,8	56,5	65,7	58,6	63,2
	Вища	19,0	31,3	23,7	32,3	34,2	26,3
	Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Професія	Керівник підприємства	3,2	2,6	2,4	5,7	1,5	4,8
	Керівник підрозділу	0,8	2,6	3,7	3,8	3,8	4,8
	Майстер/бригадир	2,4	–	5,1	3,8	3,1	–
	Кваліфікований спеціаліст	19,4	22,1	21,4	28,3	29,0	38,1
	Офісний працівник, технік	18,5	5,2	13,9	13,2	18,3	9,5
	Службовець із технічного чи обслуговувального персоналу	8,1	27,3	20,2	22,6	16,0	19,0
	Кваліфікований робітник (не с/г)	10,5	18,2	11,2	17,0	9,9	14,3
	Різнороб	11,3	10,4	5,8	5,6	7,6	9,5
	Робітник у с/г	25,8	11,6	16,3	–	10,8	–
	Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Література

1. *Diener E. et al.* Happiness of the Very Wealthy // *Social Indicator Research*. — 1985. — № 16. — P. 263–274.
2. *Heady B., Holmstrom E., Wearing A.* Well-being and Ill-being: Different Dimensions? // *Social Indicators Research*. — 1984. — № 14(2). — P. 115–140.
3. *Schyns P.* Crossnational Differences in Happiness: Economic and Cultural Factors Explored // *Social Indicators Research*. — 1998. — № 43. — P. 3–26.
4. *Easterlin R.* Does Economic Growth Improve the Human lot? // *Nations and households in Economic Growth: Essays in Honour of Moses Abramovitz* / Ed. by P.A.David, M.W.Redder. — N.Y., 1974.
5. *Easterline R.* Will Raising of Incomes of All Increase the Happiness of All? // *Journal of Economic Behavior and Organization*. — 1995. — № 27. — P. 35–48.
6. *Radckuff B.* Politics, Markets and Life Satisfaction: the Political Economy of Human Happiness // *The American Political Science Review*. — 2001. — Vol. 95. — № 4. — P. 939–952.
7. *Veenhoven R.* Happiness in Nations: Subjective Appreciation of Life in 55 Nations 1946–1990. — Rotterdam, 1993.
8. *Маслоу А.* Теория человеческой мотивации // *Мотивация и личность*. — СПб., 1999. — С. 77–105.
9. *Veenhoven R.* Is Happiness Relative? // *Social Indicators Research*. — 1991. — № 28. — P. 5.
10. *Festinger L.* A Theory of Social Comparison Process // *Human Relations*. — 1954. — № 7. — P. 117–140.
11. *Diener E. et al.* The Relationships Between Income and Subjective Well-being: Relative or Absolute? // *Social Indicators research*. — 1993. — № 28. — P. 195–223.
12. *Runciman W.* Relative Deprivation and Social Justice. — Berkeley, 1966.
13. *Дієва Т.* Використання концепту “Європи” в конструванні “помаранчевої” ідеології в Україні // *Магістерська робота*. — 2006. — С. 26–37.
14. *Rose R., Mishler W., Haerpfer C.* Democracy and its Alternatives. — Baltimore, 1998.